

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ BASIN-İKTİDAR İLİŞKİLERİ: İKDÂM GAZETESİ ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Ali ÇAKIR**

ÖZ

Basın, var olduğu günden itibaren iktidarların ilgisini üzerine çekmiştir. Yapısı itibariyle halkı etkileme potansiyeli olan bu ürüne iktidarlar kayıtsız kalamamıştır. Etki alanının genişliği hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması, basın ile iktidar arasındaki ilişkinin tarihsel süreçte birçok kırılma yaşamasına sebep olmuştur. Çizgisel bir gelişim göstermemekle birlikte iktidarların basın üzerindeki etkileri tarihsel süreç içerisinde basın lehine hafiflemiştir. Osmanlı Devleti'nde basının gelişimi Avrupalı çağdaşlarına göre geç yaşanmıştır. Avrupa'da ilk gazeteler ortaya çıktığında Osmanlı Devleti'nde henüz Türkler tarafından matbaa dahi açılmamıştı. Bu sebeple Avrupa basınının özgürlük alanını genişlettiği dönem, Osmanlı Devleti'nde basının kontrol altına alınması ve devamında sansürün yoğunlaŐtıĐı zamana denk gelmiştir. II. Abdülhamit'in yönetim anlayışı basının kontrol altında tutulmasına uygun olduğundan, yerli basın hareket kabiliyetini kaybederken Avrupa'daki Türkçe yayınlar dönemin Türk basınının lokomotifini almıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamit dönemi yurtiçi basınının hiçbir etkisinin olmadığı da söylenmemelidir. Her şeyden önce Osmanlı Devleti sınırları içinde basın tarihinin kesintiye uğramamasına vesile olmuşlardır. İlaveten jurnalciliğin adeta meslek haline geldiği ve sansürün dozunun olabildiğince arttığı bir ortamda kendilerine has yöntemler geliştirerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yurtiçi siyasi olaylara girmeksizin satışlarını belli seviyelerde tutmayı başarmış, aldıkları tahsisatlarla iktidarın beslemesi eleŐtirilerine rağmen mesleklerini sürdürmüşlerdir. İkdâm da aynı atmosferin ürünü olarak çağdaşı basın ürünlerinin yaşadıklarından nasibini almıştır. Bu yönüyle dönemin basın-iktidar iliŐkilerine ayna tutacak verilere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Basın – İktidar – II. Abdülhamit Dönemi – Sansür - İkdâm Gazetesi

THE RELATIONSHIP BETWEEN PRESS AND THE GOVERNMENT İN ABDULHAMİT II PERİOD: THE CASE OF İKDAM NEWSPAPER

ABSTRACT

Press has always been in the spotlight since it first came into existence, and authorities have kept a close eye on such a medium with the ability to have a profound impact on the views of the general public. The lack of sufficient information about the breadth of its sphere of influence has caused the relationship between the press and the government to experience many ruptures in the historical process. While there is no linear relationship on the influence of governments on the press, the ruling authorities' impact on it has somewhat weakened in its favor during the historical process. The rise of the press in the Ottoman Empire was somewhat slower when compared to its contemporary counterparts in Europe. When the first newspapers appeared in Europe, the Turks had not yet opened a printing house in the Ottoman Empire. Thus, the time in which European countries experienced freedom to an ever-expanding degree in terms of press, coincided with an era of oppression followed by a concentrated period of censorship on the press in the Ottoman Empire. While the press lost its momentum under the reign of Abdulhamid II due to his sense of rule, Turkish publications in Europe became the driving force between the press in Turkey. However, it would not suffice for us to say that the press was altogether helpless during the Sultan's domestic reign. Above all things, it enabled

** Kastamonu Üniversitesi/Meslek Yüksekokulu/Elektronik Ve Otomasyon Bölümü/Radyo Ve Televizyon Teknolojisi Pr., alicakir@kastamonu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-2903-4071

the press history to be maintained and passed onto later generations. Additionally, members of the press came up with their own unique solutions to thrive in an environment in which the amount of censorship that was enforced on the press was pushed to its utmost possible limit, and when journalism first started to be considered as a real profession. The press of time managed to keep their sales on a reasonable level without ever straying close to political matters, and continued their operations while even though they were condemned as tools of the government as they were funded by them. İkdâm, a product of the same ambience as its contemporary counterparts, had its fair share. On that sense, it has the data to shed light on the relationship between the press and the government in the era specified above.

Keywords: Press - Government - Abdulhamid II Era - Censor - İkdâm Newspaper

Giriş

Güç kullanma yetkisini elinde bulunduran iktidarın, kitleleri etkileme potansiyeli yüksek olan basını kontrol etme, yönetme ve yönlendirme çabası beklenen bir sonuçtur. İçinde farklı katmanlar bulunmakla birlikte iktidar ilişkilerinin temelde, yöneten(ler) ve yönetilenlerden oluştuğu söylenebilir. Tabii olarak iktidar sahiplerinin, diğer tabakadan ortaya çıkacak basına şüpheyile yaklaşımları olağandır. Nitekim yönetimin demokratik veya otokratik olmasına bakılmaksızın basın üzerinde devletin az veya çok kontrol çabası olmuştur (Da-Silva vd. 2015: 65-84). Otokrat devletler basının gelişimiyle birlikte baskıyı artırırken liberal devletler kontrolü kaybetmeksizin hareket alanını geniş tutmuştur. Althusser'in de belirttiği gibi din, aile, hukuk, siyaset vb. kurumlar gibi basın da devletlerin ideolojik aygıtlarına dönüşmüştür (Althusser 1978: 34). Buna ilaveten Foucault bilgi üretme, bunu dağıtma ve istenmeyen bilgilerin engellenmesi olmaksızın iktidardan söz edilemeyeceğini söyler (Foucault 1980: 131). Burada belirtilen işi üstlenen aygıt, basındır.

Yukarıda değinildiği üzere basın-iktidar ilişkilerinin belirleyicilerinden biri de iktidar yapısıdır. Özellikle Avrupa'nın 16. yüzyıl sonrası yaşadığı sosyokültürel ve ekonomik değişim, iktidarın şeklini de değiştirmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde meşruti monarşi ve ulus-devlet etkinliğini arttırmıştır. Bunun sonucu olarak çok uluslu imparatorluklar zayıflama eğilimine girmiştir.¹ Bunlardan biri olan Osmanlı Devleti de benzer süreçleri yaşamıştır. Ortaylı bir eserinde bu süreci en uzun yüzyıl olarak adlandırmaktadır (Ortaylı 2006: 121-165). Hobsbawn'a göre, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl sonlarında güçlü piyade birlikleri Avrupalı devletlerin kendisinden çekinmesini sağlamıştır. Fakat bu durumun toprak kayıplarını engellemediğini, Osmanlı Devleti'ni zayıf bir imparatorluğa çevirdiğini söyler. Modernist dönüşümün devlet eliyle yapılan kısmının zayıf olduğunu, asıl itici gücün hukuk ve gazetecilik gibi yeni dünyevi meslek üyelerinin elinde şekillendiğini iddia etmiştir. Bunların Jön Türk ve devamında İttihat ve Terakki adıyla anıldığını sözlerine eklemiştir (Hobsbawm 2013: 306-307).

* Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ali Çakır tarafından sunulan "Başlangıcından II. Meşrutiyet'e İkdâm Gazetesi (1894-1908)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Parlamenter sistem ve ulus-devlet kavramları üzerinde burada durulmayacak olup Avrupa'nın siyasi dönüşümü hakkında genel bilgi için bkz. İncelik, Halil. 2013. *Rönesans Avrupası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 3-269, Armaoğlu, Fahir. 2006. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Alkım Yayınevi. s. 1-164.

Değişimin sancıları Osmanlı Devlet kademesinde de kendini hissettirmiştir. Son dönem Osmanlı padişahları “Batılılaşma” hareketlerine mesafeli olmamıştır. II. Mahmut gibi batılılaşma hareketlerini bizzat kendisi yürütenler olduğu gibi bu işi bürokrasi eliyle yönetenler de olmuştur. Kâğıt üzerinde mutlak iktidar olmakla beraber güçlerin paylaşımının arttığı bir dönemin varlığından bahsedilebilir. Nitekim böyle bir sürecin anayasal düzene geçme sözü vererek tahta çıkan bir padişah tarafından akamete uğratılması, II. Abdülhamit döneminin farklılığını ortaya koymaktadır. II. Abdülhamit iktidarı sıkı şekilde kendisine bağlamış bir padişaktır. Bu bir günde olmamıştır. İktidarın tek elden yürütülmesini sağlayan düzenlemeler zamanla hayata geçirilmiştir. Bunların ne kadarının bizzat şahsı ne kadarının bürokrasi marifetiyle yapıldığı tartışılmaktadır. Basın alanındaki düzenlemeler ve uygulamalarda görüldüğü üzere kimi düzenlemeler bizzat padişahın elinden çıkarken kimi zaman da nezaretler kanalıyla yürürlüğe konmuştur. Bunun sonuçlarından birinin de uygulamada keyfilik olduğu iddia olunabilir. Nitekim gazetelerin başını en sık ağrıtan sansür mekanizmasının işleyişi keyfiliğin açık örneklerinden biri olarak sayılabilir.²

Sansürün bir sonuç olduğu düşünülürse bunun ortaya çıkması bir dizi düzenlemeyle mümkün olmuştur. 1857 ve 1864 yıllarındaki matbuat nizamnamelerini 1867 tarihli Âlî Kararname takip etmiştir.³ Basını aşama aşama kontrol altına alan bu düzenlemeler, Kanun-i Esasi’de yer alan “Matbuat kanun dairesinde serbesttir.” maddesinin kanun kısmını oluşturmaktadır. Gazetelerin denetim kurumu olan Matbuat-ı Dâhiliye dönem dönem farklı nezaretlere bağlandıktan sonra II. Abdülhamit dönemiyle Dâhiliye Nezareti’ne bağlanmıştır (İskit 1943: 107). Böylece basının kontrol mekanizması sıkılaştırılmıştır. Tahsin Paşa’nın anılarında belirttiği üzere II. Abdülhamit şehzadeliği döneminde basının kamuoyu oluşturmadaki etkinliğini fark etmiştir. Yine müellifin iddiasına göre saltanatı döneminde hürriyetçi bir yayına izin vermeyecektir (Tahsin Paşa 2017: 197). Nitekim 1880 yılından itibaren sansür uygulaması tüm yayınlarda uygulanmaya başlamıştır (İskit 1943: 77). Bunun sonucu olarak dönemin gazetelerinin içeriği Ülken’e göre ucubeye dönmüştür (Ülken 2013: 95). Lewis’e göre ise çağının hadım edilmiş ve etkisiz ürünleridir (Lewis 1984: 186). Uşaklıgil de benzer şekilde onca önemli olay dururken kalem erbabına güldürücü ve eğlendirici bir alanın bırakıldığını ifade etmiştir (Uşaklıgil 2014: 639). Gazeteler üzerindeki baskı, aynı zamanda siyasi atmosferin Osmanlı Devleti’nde nasıl olduğunu da göstermektedir. Özellikle 1888 yılında yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi ile önsansür de getirilerek

² Basına yönelik sansür uygulamaları dönemin gazetecilerinin kaleme aldığı hatıratlarda örnekleriyle anlatılmıştır. Yine konu hakkında birçok araştırma eser de bulunmaktadır. Sansür örneklerinin bir arada anlatıldığı bir çalışma için bkz. Demirel, Fatmagül. 2007. *II. Abdülhamit Dönemi’nde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları. s. 77-88.

³ Osmanlı Devleti’nde sansür ve basına yönelik baskı II. Abdülhamit dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Gerek öncesi gerek II. Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı ve sonrasında da benzer uygulamalara rastlandığı bilinmektedir. Konuyla ilgili okumalar için bkz. Tezcan, Asuman. 2005. “Âli Kararname ve Basın”. *Selçuk İletişim Dergisi*. 3 (4). s. 166-172. Ayhan, Bünyamin. 2010. “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*. Ed. Hakan Aydın. Konya: Palet Yayıncılık. S. 43-71. Demir, Şerif. 2015. “İktidar Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti’nde Genel Görünümü (1831-1918)”. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 33 (1). s. 367-377. Güz, Nurettin. 1991. *Türkiye’de Basın- İktidar İlişkileri (1920-1927)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları. s. 69-222.

sansür kurumsallaşmıştır. Dönemin gazetecileri bu durumu anılarında dile getirmiştir. Tokgöz, Ragıp Paşa'nın kendisine "gazetelere yazı yazanların akıllarına ve cesaretlerine şaşarım." Dediğini (Tokgöz 2012: 143), Yalçın da Zühti Paşa'nın "Gazetecilik de ediyormuşsun. Evlat, bizim ülkemizde gazeteciliğin dünyası yoktur. Kaleminden bir mürekkep damlar, sonra kendini kurtarma olanağı bulamazsın." sözlerini kaleme almıştır (Yalçın 2010: 107).

II. Abdülhamit içeride basını kontrol altına alırken dışarıda da Jön Türkler ve yabancı basınla uğraşmıştır (Ramsaur 2011: 33-72). Mardin'in Yeni Osmanlıları Jön Türklere bağlayan düşünsel halka olarak takdim ettiği Mizancı Murad örneğinde görüldüğü üzere (Mardin 2015: 83), Jön Türkleri ikna ederek yurda döndürmek, mümkün değilse bulunduğu ülkede memuriyet vererek yanına çekmeye çalışmıştır. Bundan da sonuç alınamadığı durumlarda diğer ülkeler nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Devlet sınırları dâhilinde yabancı gazeteleri okumak ve Jön Türk basının yurda girmesini ve elden ele dolaşmasını engellemek için uğraştığı bilinmektedir. Yurtiçi basını, iktidarını tehdit edemeyecek ölçüde kontrol altında tutmayı başarmıştır. Fakat özellikle kapitülasyonların etkisiyle serbest hareket imkânı olan yabancı postaların varlığı, Yalçın'ın da anılarında değindiği üzere Jön Türk basının yurda girmesini kolaylaştırmıştır (Yalçın 2010: 65). Meşrutî yönetimin tekrar tesis edilmesinde bu yayınların etkisi büyük olmuştur.

İkdâm'ın İktidarla İlişkisi

İkdâm Gazetesi, dönemin Tarık Gazetesi başmuharriri Ahmet Cevdet tarafından kurulmuştur. 19 Şubat 1894 tarihli dilekçesinde, on yıldır Osmanlı matbuatına çalıştığı tüm gazetelerde birinci ve ikinci yazar olarak hizmet ettiğini, işini layıkıyla yapabilmek adına hukuk fakültesini dahi bitirdiğini söyler. Hiçbir yazısında Hükümet-i Seniyye'nin aleyhinde tek kelime dahi kullanmadığını ifade etmiştir (BOA, Y. MTV 90/75: 13 Şaban 1311) . Her şeyden önce bu dönemde gazete imtiyazı almanın zor olduğu bilinmektedir. Gazeteciler, İkdâm'ı anlatırken bu konuda ikilimde kalmıştır. Ahmet Rasim, Ahmet Cevdet'in sarayda hiçbir tanışının olmadığını hatta tabiatının buna uygun bulunmadığını belirtir. Bu şartlar altında İkdâm'a imtiyaz verilmesine şaşırmıştır (Çapanoğlu, Ahmet Rasim'den aktaran 1962: 51-52). Süleyman Tefik ise aksine sarayda hamilerinin olduğunu iddia etmiştir (Süleyman Tefik 2011: 134) (Topuz 2003: 68-69). Basının sıkı kontrol altında olduğu bu zaman diliminde Ahmet Cevdet'in sarayda hamilerinin olduğunu varsaymak, gazetesinin defaten kapatılmasına rağmen kısa sürede tekrar yayınlandığı da düşünüldünce kuvvetli bir ihtimal olarak görülebilir. Tüm bu tartışmalar ışığında, imtiyaz talebinin 3 Mart 1894 tarihli belgede olumlu sonuçlandığı görülmektedir (BOA, BEO 368/27568: 25 Şaban 1311).⁴ İlk sayısı 5

⁴ İkdâm Gazetesi sahibi ve başmuharriri Ahmet Cevdet'in 1894-1908 yılları arasında İkdâm'ın Fransızcası, yine Fransızca yayın yapan Pera Gazetesi ile haftalık yayın yapan Mecmû'â-yı Tıp dergisini yayınladığı bilinmektedir. İkdâm'ın Fransızca nüshasıyla ilgili izin 1901 yılında verilmiş olup, Ahmet Cevdet üç farklı dilekçe ile Sadaret'e başvurmuştur. Dilekçelerinde, Osmanlı Devleti'nde itibar gören 3 Fransızca gazetenin olduğunu ve bunların denetiminin 3 sefarette olduğu belirterek, Osmanlı Devleti'nin değil bağlı bulunduğu devletlerin menfaatlerine çalıştıklarını iddia etmiştir. Fransızca gibi dünya nezdinde bilinirliği yüksek bir dilde yayın yapan gazete eksikliğinin en çok Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yaşandığını göz önüne alarak, İkdâm'ın Fransızcasını yayınlatabilmek için imtiyaz talep etmiştir (BOA, DH. MKT, 561/38: 12 Cemazeyilevvel 1320). Hüseyin Daniş'in oldukça kıymetli addettiği, Pera Gazetesi'nin imtiyazı

Temmuz 1894 tarihinde yayınlanmış ve Ahmet Cevdet'in kaleme aldığı "Arz-ı Şükran ve İfade-i Meram" başlıklı yazısında II. Abdülhamit övgüsünü sürdürmüştür. Başlık altı yazısında siyasi, ilmi ve ticari bir Türk gazetesi olduğu iddiasındadır. Sayfalarının İslam milleti ve Osmanlı ümmetinin menfaatine yazılar kaleme alan yazarlara açık olduğunu da yine başlık altında belirtir. Gazete içeriğinde sağlık, tarım ve edebiyat gibi ilim ve bilim yazılarının olacağını vadetmiştir (İkdâm 5 Temmuz 1894: 1). Bu konuda başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim İskit de benzer şekilde bu dönem gazetelerinin içerik yönünden geliştiğini ve sermaye elde etmeye başladığını belirtir (İskit 1935: 43-44).

Geliştiği düşünülen içeriğin, eleştirel bir siyasi mülahaza olmadığını söylemek gerekir. Yurtdışında cereyan eden siyasi olaylar dışında yurtiçi kaynaklı bu minvalde haber bulmak neredeyse imkânsızdır. Ali Kemal'in dönemin Fransız başbakanına karşı tertip edilen protestoları anlatırken sarf ettiği, "Memleketimizde böyle siyasiyat ile meşgul olamadığımız için..." cümlelerinden de bu durum anlaşılmaktadır (Ali Kemal 2016: 140-141). Devlet kurumlarıyla ilgili haberlerin yok mertebesinde olması da destekleyici başka bir çıkarımdır. Bir kaza haberi üzerine gerekli önlemleri alması hususunda yetkililere seslendiği (İkdâm 23 T.Sani 1900: 1) ve Firuzga'da meydana gelen kaza sonrası arabacı esnafı yerdiği (İkdâm 12 Eylül 1901: 4) haberlerde zımnî bir eleştiri görülmektedir. Limanda meydana gelen bir kazayla ilgili yaptığı haber metninde geçen "...yazıdaki amacımız, liman idaresinin kanun hilafına hareket ettiğini iddia etmek değildir..." (İkdâm, 26 K.Evvel 1898: 2) cümleleri eleştirel yaklaşımın uzağında olduğunu hissettirmektedir.

Bununla birlikte devlet politikalarının, Osmanlı-Yunan Savaşı ve Hicaz Demiryolu projelerinin sıklıkla haber yapılması örneğinden hareketle, olumlu bir dil kullanılarak siyaseten desteklendiği de belirtilmelidir. Osmanlı-Yunan Savaşı süresince İkdâm'ın haberler yaptığı, "Hudud Muhabir-i Mahsusumuzdan" ibaresiyle telgraflar yayınladığı, Yunanlıların geri çekilmesinden, ellerinden alınan yerlerin isimlerine kadar savaşa ilgili bilgiler paylaştığı görülmüştür. Başarıyla devam eden savaşın kahramanlık boyutu "Feth-i Yenişehir" başlıklı makalede ayrıntılı işlenmiştir (İkdâm 26 Nisan 1897: 1). Yazıda "Osmanlılık" fikri dönemin ruhuna uygun şekilde ön plana alınmış, yokluklar ulvî bir amaç için katlanılması gereken bir süreç olarak vurgulanmıştır. Kosova'da Saliha ve Havva isimli 50 yaşlarında iki kadının erkek kılığına girerek savaşa yazılmak istemesi, yazının "kahraman" kimliklerini oluşturmuştur (BOA, Y. MTV, 155/100: 25 Zilkade 1314), (BOA, Y. MTV, 155/129: 25 Zilkade 1314), (BOA, Y. MTV, 157/56: 17 Zilhicce 1314), (BOA, Y. MTV, 157/171, 21 Zilhicce 1314). "Fevâ'id-i Harbîye" başlıklı makalesinde ise konu padişaha getirilerek II. Abdülhamit'e fatihliğin nasip olduğu dile getirilmiştir (İkdâm 16 Temmuz 1897: 1).

için Ahmet Cevdet'in kaleme aldığı arzuhal bulunamamış olmakla birlikte imtiyazına müsaade buyurulduğuna dair İrade-i Seniyye kayıtlarda bulunmaktadır. İlgili kayıtlarda, imtiyazını satın aldığı bu gazetenin makine ve çalışan masrafı olan 42595 kuruşun, *İkdâm*'ın tahsisatından karşılanması kararı da bulunmaktadır (BOA, BEO, 1690/126742: 30 Rebiulevvel 1319) (BOA, DH. MKT, 2516/32: 13 Rebiulahir 1319). Mecmû'â-yı Tıb adında haftalık dergi çıkarmak isteyen Ahmet Cevdet'e bu dergi için de imtiyaz verilmiştir (BOA, DH. MKT 2129/42: 22 Cemazeyilahir 1316).

Başarı ve kalkınma haberlerinde II. Abdülhamit'in övülmesi, katkılarının defaten vurgulanması, İstanbul basınının sıradan davranışlarındandır. Hicaz Demiryolu projesinin inşaat haberlerinde de bu övgünün devam ettiği görülür. İnşaatla ilgili farklı zamanlarda 17 adet fotoğraf gazetede paylaşılmıştır (İkdâm 5 ve 11 Mart 1902: 1). Gazetenin resimlerle süslediği asıl sayılar ise II. Abdülhamit'in "Velâdet ve Cülûs" törenleridir. Adları geçen törenlerin olduğu gün ve devamındaki birkaç gün gazete sadece bu içeriklerle çıkmaktadır (İkdâm 11 Şubat 1895: 1-4), (İkdâm 1 Eylül 1907: 1-4). Bu sayılarda, toplumun her kesiminden gelen şiir ve nesirler, İstanbul ve sair vilayetlerdeki kutlama ve faaliyetler bulunmaktadır. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü, anılan içeriğin katlanarak artışını göstermektedir. İlk 2-3 gün gazetenin tamamını kaplayan içerik, kesilmeksizin 13 gün boyunca gazetenin başat konusu olmuştur.⁵ Dönemin tanıkları, özellikle cülûs törenlerinin gazetelerde önemli ölçüde yer almasının, gazetecilerin II. Abdülhamit'e yaranma ve maddi çıkar elde etmelerinin vasıtaları olarak okumuştur. Ahmet Rasim, cülûs törenleri hakkında kaleme alınan makalelerin, diğer yazılara göre 3-4 kat fazla paraya gazete sahipleri tarafından satın alındığını iddia etmiştir (Yetiş 1980: 194-195). İrtem de Ahmet Rasim'in bu iddiasına paralel söylemlerde bulunmuştur. Cülûs günleri gazetelerin "pek parlak" çıktığını ve gazete sahiplerinin bu tarz yazılara "fevkalade ücret" ödediklerini belirtmiştir (İrtem 1999: 224).

Herhangi bir gelişme veya olay olmaksızın İkdâm'ın kendisi ve matbaasıyla ilgili kaleme aldığı yazılarda yapılan II. Abdülhamit vurgusu, dönemin şartları incelendiğinde anlam kazanmaktadır. Bu övgüye iki temel neden gösterilebilir. Bunlardan ilki devlet tarafından gazetelere verilen tahsisatlar, ikincisi ise gazetelerin tatil edilme riskidir. Tahsisatla ilgili İkdâm'ın ilk talebi, 1896 yılı Ocak ayı içerisinde Ahmet Cevdet tarafından Dâhiliye Nezaret'i'ne yazılan dilekçede görülmektedir. Gazetelerin, devletten tahsisat ve ilanlar aldığını belirten Ahmet Cevdet, İkdâm'ın da aynı muameleye tabi kılınmasını talep etmiştir (BOA, BEO, 564/42276: 7 Şaban 1313). Bu talep Mart ayı içerisinde kabul edilmiş ve İkdâm'a aylık 2000 kuruş tahsisat bağlanmıştır (BOA, İ. HUS, 46/1313: 13 Şevval 1313. Arşiv kayıtlarına göre bu tahsisat oranı yaklaşık 3 yıl sabit kalmış olup, 1898 yılının Kasım ayında 1.000 kuruş zamlı 3.000 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, İ. DH, 1359/1316, 26 Receb 1316). Daha sonra 1899 yılının Haziran ayında 4.000 kuruşa (BOA, İ. DH, 1364/1317: 28 Muharrem 1317), Aralık ayında ise 5.000 kuruşa yükseltilmiştir (BOA, BEO, 1415/106114: 8 Şaban 1317).

Bununla birlikte bu tahsisatın bazı dönemlerde ödenmediği yine arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet'in İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazetelere devletin tahsisat bağladığını belirterek başladığı dilekçesine göre, yaklaşık 1 yıllık tahsisata denk gelen 58.900 kuruşluk meblağ İkdâm'a ödenmemiştir. Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri arasında yapılan yazışmalarda da Ahmet Cevdet'in dilekçesine gönderme yapılarak gazetelerin hayatına devam edebilmesi için bu tahsisatın önemi belirtilmiş ve diğer gazetelere olduğu gibi İkdâm'a da hakkının ödenmesi gerektiği vurgulanmıştır (BOA, DH. MKT, 663/60: 6 Zilkade 1320). Tahsisatın ödenip ödenmediği belli olmamakla birlikte, konu hakkında ilerleyen zamanda başka yazışmalar olmaması

⁵ Cülûs törenleriyle ilgili İkdâm nüshaları 1 Eylül 1900 tarihli 2218. sayı ile 14 Eylül 1900 tarihli 2231. sayılar arasındadır.

sorunun giderildiği intibasını uyandırmaktadır. II. Abdülhamit'in önemle üzerinde durduğu bir konu olan tahsisatın gecikmeli dahi olsa ödenmiş olması, iktidarın kontrollü bir basın varlığını istediğini göstermektedir.

Haber ve makalelerde yer alan II. Abdülhamit vurgusuna, ikinci neden olarak dile getirilen gazetelerin tatil edilmesine, 1894-1908 yılları arası İkdâm 4 defa maruz kalmıştır. İlki henüz altıncı sayıda gerçekleşmiştir. Gazetede yer alan "İ'tizâr" başlıklı yazıda meselenin bir önceki sayının dördüncü sayfasında yapılan dizgi hatasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁶ Dizgi işinin gece yapıldığı vurgulanarak okuyuculardan özür dilendiği görülmektedir (İkdâm 10 Temmuz 1894: 2). İkdâm'ın hatasını bir sonraki sayısında düzeltmesinin işe yaramadığı gazetenin tatil edilmesinden anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet konu hakkında padişaha yazdığı arzuhalde, bütün mal varlığını bu gazeteye yatırdığı için çok zor durumda olduğunu belirtmiştir. Bunu yapmaktaki yegâne amacının İslam ve Osmanlılık menfaatine çalışmak olduğunu da sözlerine eklemiştir. Yanında çalışan ailelerin sıkıntıya düştüklerinden bahsetmiş, 20 ailenin ekonomik yönden zor durumda olduklarını ifade etmiştir (BOA, Y. MTV, 65/63: 16 Muharrem 1312). Ahmet Cevdet'in daha önce de benzer bir yazı kaleme aldığı, Dâhiliye Nezaretinin saraya ilettiği başka bir belgeden anlaşılmaktadır (BOA, DH. MKT, 260/7: 8 Muharrem 1312). İkdâm'ın tekrar yayınlanması ise tatil edilmesinden 28 gün sonra gerçekleşmiştir. "Arz-ı Vecîbe-i Şükrân" başlıklı yazısında II. Abdülhamit'in lütfuyla tekrar yayınlanmaya başladığını duyurmuş ve padişaha teşekkürünü iletmiştir (İkdâm 8 Ağustos 1894: 1).

İkdâm'ın ikinci defa tatil edilmesi Osmanlı-Yunan Savaşı'nın devam ettiği döneme denk gelmiştir. 6 gün süren bu tatile neden olarak "İkdâm'ın hezeyânları" gerekçe gösterilmiş fakat bunun neler olduğu belirtilmemiştir (BOA, BEO, 913/68421: 25 Ramazan 1314), (BOA, Y. A. HUS, 367/102: 25 Ramazan 1314). Ramazan bayramının ilk günü tekrar yayına başlayan İkdâm "Tahdîs-i Ni'met" başlığıyla, ilk tatil dönüşünde olduğu gibi II. Abdülhamit'e şükranlarını sunmuş, lütfunun büyüklüğünü tekraren dile getirmiştir. Okuyucularını da unutmamış ve "Kâri'in-i Kirâma" başlığıyla yayınladığı yazısında, idarehanelerine gönderilen destek mektupları için teşekkürlerini iletmiştir. Kapalı kaldığı dönem zarfında abonelerine Tercümân-ı Hakikat göndermelerinin amacını ise onları habersiz bırakmamak olduğunu da sözlerine eklemiştir (İkdâm 5 Mart 1897: 1). İkdâm yaklaşık 2 yıl sonra da kapatılmayla karşı karşıya kalmış, II. Abdülhamit'in iradesiyle basımı gecikmeden aynı gün içinde affedilmiştir (BOA, İ. HUS, 69/1316: 7 Cemazeyilevvel 1316). Bununla birlikte tatil edildiğine dair kaleme alınan "Talimatname"nin başka bir gazetede yayınlanması üzerine düzeltme yazısı kaleme almıştır. 50'ye yaklaşan İkdâm Matbaası çalışanı, padişaha şükranlarını sunmuş ve aşağıdaki dörtlüğü satırlarına yansıtmıştır (İkdâm 25 T. Evvel 1898: 1):

Hemân Cenâb-ı Hüdâvend-i Vâhibü'l-Âmâl

O Pâdişâh-ı mu'allâyı kâmkâr etsûn.

Vücûd-ı pâkını hıfz eylesûn mesâ'ibden

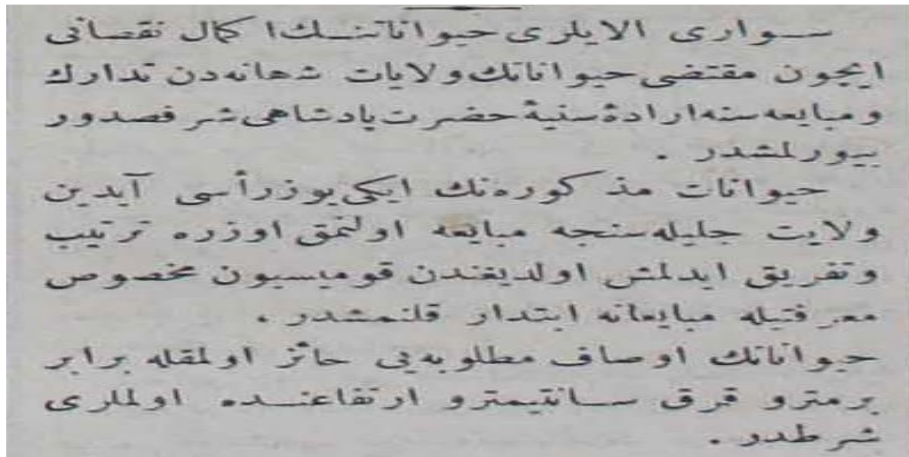
⁶ Belirtilen hatanın "Cenâb-ı Pâdişâhîleri" kelimelerinden önce "Mösyö" kelimesi kullanıldığıyla ilgili olduğu farklı araştırmalarda belirtilmişse de tarafımdan böyle bir hata tespit edilmemiştir.

Cihânı sâye-i lütfunda bahtiyâr etsun.

Üçüncü tatil vakası da ilki gibi dizgi hatasından kaynaklanmıştır. Gerek Ahmet Cevdet'in başvurularında gerekse nezaretlerin kaleme aldığı belgelerde kapanma nedeni yazmamaktadır. Hüseyin Cahit'e göre ise cülus törenlerinin anlatıldığı sayıda "mes'ude" kelimesinin "mesude" şeklinde yazılmasından kaynaklanmaktadır (Yalçın 2010: 115). Fakat cülus töreninin haber yapıldığı böyle bir sayı yayınlanmamıştır. Cülus törenleri her defasında Rumi takvime göre 19 Ağustos'ta İkdâm'da yer bulmuştur. İkdâm'ın tatil edildiği 3311. sayı ise yine Rumi takvime göre 17 Ağustos, tekrar yayına başladığı 3312. sayı ise 28 Ağustos tarihidir. Hüseyin Cahit'in gazete provasını görerek bu yargıya vardığı da söylenemez. Çünkü 18 Ağustos tarihli nüsha da bulunmamaktadır. Kanaatimize göre neden, 3311. sayının ikinci sayfasında yer alan süvari alaylarına hayvan alımıyla ilgili haberde geçen ifadelerdir. Adı geçen haberde hayvanatın vilayetlerden karşılanmasına padişah iradesi mucibince karar verildiği belirtildikten sonra, "mezkûr hayvanât" terimiyle yeni cümle başlatılmıştır. Bu terimden hemen önce padişahın ismi geçtiğinden dolayı ikisi arasında bir bağlantı kurulup İkdâm'ın tatil edildiği söylenebilir (İkdâm 30 Ağustos 1903: 2).

Ahmet Cevdet, bu nüshanın yayınlandığı günün akşamında tutuklanmıştır. Dâhiliye Nezareti'ne, gözaltında bulunduğu sırada bir dilekçe yazmıştır. Bu dilekçede, ortaya çıkan yanlışlığın kasti olmadığını, gece yarısına kadar çalışan muharrir ve müretteplerinin yorgunluğunun sebep olduğunu anlatmıştır. Gazetenin dizgiye verildiği sırada matbaada şahsen bulunmadığını da sözlerine eklemiştir. 150 ailenin bu gazeteden geçindiğini belirterek II. Abdülhamit'in affına sığınmıştır (BOA, Y. PRK. DH, 12/54: 13 Cemazeyilahir 1321). Dâhiliye Nezareti'nin saraya sunduğu bu dilekçeden (BOA, DH. MKT, 746/67: 9 Cemazeyilahir 1321) sonra, II. Abdülhamit buradan geçimini sağlayan 150 aileye acıyarak Ahmet Cevdet ve gazetesini affetmiştir (BOA, DH. MKT, 760/8: 26 Cemazeyilahir 1321). Gazete tatil dönüşü ilk sayısında, II. Abdülhamit'e teşekkürlerini sunmayı ihmal etmemiştir (İkdâm 10 Eylül 1903: 1).

Şekil 1

İkdâm'ın üçüncü defa tatil edilmesine sebep olduğu düşünülen haber metni.

(İkdâm, N.3311, s.2, 30 Ağustos 1903)

Dördüncü ve son tatil ise 1907 yılının Nisan ayında gerçekleşmiştir. Bu tatilin gazetesinin tasarrufu ya da devlet kararı olup olmadığı gerek arşiv çalışmasında konu hakkında bilgiye rastlanmaması gerekse İkdâm'ın her tatil dönüşü kaleme aldığı yazılara benzer bir makale yayınlamaması sebebiyle tespit edilememiştir. Hülasa 14 yıl zarfında İkdâm, ilk kapatılmasında 28 gün (10 Temmuz-8 Ağustos 1894), ikinci kapatılmasında 5 gün (27 Şubat-5 Mart 1897), üçüncü kapatılmasında 11 gün (30 Ağustos-10 Eylül 1903) ve dördüncü kapatılması veya ara vermesinde 4 gün (10-15 Nisan 1907) olmak üzere toplam 48 gün yayınlanamamıştır.

Gazetesinin toptan yayınına ara verilmesi gibi bazı yazarlar da yasaklılar listesine eklenmiştir. Örneğin İkdâm'ın "Fransız Muhabir-i Mahsumumuz" olarak adlandırdığı Ali Kemal'in makalelerinin yayınlanması bir dönem yasaklanmıştır (BOA, BEO, 1383/103682: 2 C. Ahir 1317). Bunun dışında Ahmet Naim gibi tahkikat geçiren yazarlar da olmuştur. İkdâm'ın 1955. sayısında yer alan "Diyânet-i İslâmiye ve Medeniyet-i Hazîrâ ve Âtiye" makalesi sebebiyle tahkikat geçiren yazar, suçsuz bulunmasıyla yazılarına devam edebilmiştir (BOA, Y. PRK. BŞK., 60/105: 10 Şaban 1317). Bunun dışında önsansür marifetiyle yazıları yasaklanan yazarlar veya yayından kaldırılan haberler olup olmadığı kayıt altında değildir. Bu sansür memurlarıyla hiç tartışma olmadığı anlamına da gelmemektedir. Arşiv kayıtlarından edinilen bilgilere göre Meclis-i Kebîr-i Maarif azası olan sansür memuru Hamdi Bey ile İkdâm çalışanı Arşak ve Yuvan Efendiler arasında tartışma vuku bulmuştur. Tartışma muhteviyatı belli olmamakla beraber adı geçen iki zat Hamdi Bey'in tavırlarından şikâyetçi olmuşlar ve mahkeme de onları haklı bulmuştur. Belgenin devamında iktidarın basından beklentisi kendini göstermektedir. Olayın büyütülmemesi, diğer gazetelere konu edilmesinin önüne geçilmesi ve Hamdi Bey ile uzlaşması tavsiye edilmektedir (BOA, BEO, 1561/117043: 15 C. Ahir 1318).

Sonuç

II. Abdülhamit'in yönetim anlayışı halef ve seleflerinden farklı olmuştur. İktidar sahipliği şeklen gününün özelliklerini gösterse de metot olarak mutlak monarşi olarak gerçekleşmiştir. Bir tarafta Kanûn-i Esas'ın yürürlükte olduğu devlet salnamelerine her yıl konularak gösterilirken diğer tarafta hiçbir kanuni dayanağı bulunmayan hafiyelik güçlenmiştir. Haliyle gazete sahipleri ve çalışanları bu yeni düzene adapte olma çabası içerisindeydi. Basın çalışanlarının yaşadığı zorlukları, yurtdışına çıkışlarını veya yurda dönüşlerini bu ilişki ağında görmek gerekir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde bir şekilde gazetecilik faaliyetlerini yürüten kişilerin kaleme aldığı anılarda, anılan dönemi şiddetli tenkitleri göze çarpmaktadır. Eğer II. Abdülhamit dönemine ait fikirleri sonradan değişmediyse inanmadıkları, güvenmedikleri ve yaşamak istemedikleri bir ortamda mesleklerini yaparken kendilerinden ödün verdikleri iddia olunabilir.

Sansürün hüküm sürdüğü, hafiyeliğin kurumsallaştığı, mutlak iktidar sahibi bir padişahın yönetiminde Ahmet Cevdet'in de İkdâm'ı gönlünce çıkarmadığı varsayımında bulunulabilir. Keza İkdâm'ın, meşrutiyetin tekrar ilanı ile içeriğini tamamen değiştiren ilk İstanbul gazetelerinden biri olması bu iddiayı güçlendirmektedir. Bu yönüyle bakıldığında gazete ile iktidar arasında orantısız bir ilişki göze çarpmaktadır. Gündem oluşturmaktan uzak, iç siyasetle alakalı hemen hiçbir haber, makale vb. üretemeyen bir

gazetenin kamuoyu etkisinden söz etmek zor olacaktır. Toplumun ilgisi de basın ürünlerini tek başına ayakta tutabilecek güçte değildir. İktidarın tahsisat marifetiyle gazeteleri maddi yönden de kendine bağlaması başkaca hiçbir sebep aramaksızın bu ikili ilişkinin anomalisini ortaya koymaktadır.

Kamuoyu oluşturmada kadük kalan İkdâm'ın vazifesi, yine aynı kamuoyunu kültür ve sanat haberleriyle meşgul etmek, yurtdışında meydana gelen bazı olaylarla merak duygusunu doyurmak üzerinedir. Bu şartlar altında iktidarın basından muradının bununla sınırlı olduğu söylenebilir. İkdâm'ın kuruluşundan meşrutiyetin tekrar ilan edildiği tarihe kadar geçen 14 senedeki takip ettiği yayın politikasındaki tekdüzelik ve benzerlik, bu iddiayı desteklemektedir. Yine iktidarın elinde gazeteyi sebepsiz olarak kapatma ve çalışanlara keyfi ceza verme yetkisi bulunduğundan, Ahmet Cevdet'in gazetesini yaşatmak için buna göz yumduğu söylenebilir. İlâveten, defaten kaleme aldığı af dilekçelerinde de görüldüğü üzere burası başta kendisi olmak üzere birçok kişinin geçim kaynağıdır ve kaybedilmesinden korkmak insani bir duygudur.

II. Abdülhamit'in iktidar etme metodunu anlamak için kendinden önceki padişahların ne surette tahttan indiği incelenmelidir. Özellikle amcası Abdülaziz'in hal edilmesi bir darbe olarak görülebilir. Ayrıca kendisi, yine bir padişahın tahttan indirilmesiyle iktidara gelmiştir. Tüm bunlara kişilik özellikleri ve Avrupa siyasal ortamının da müsaitliği eklenince mutlak iktidarı kurabilmiştir. II. Abdülhamit yönetim anlayışındaki otoriter taraf üzerinden yenilik karşıtı olarak algılanmamalıdır. Onun döneminde ulaşım, sağlık, eğitim vb. birçok alanda yaşanan gelişmeler bilinmektedir. İktidar anlayışında, dünyada var olan gelişmelerden uzaklaşmak değil mümkün olduğunca bunları kontrol etme isteği vardır. Modern dünyanın bir gereksinimi olan gazeteler de bunlardan biridir. Bunun farkında olan padişah, topyekûn yasaklamaktansa sıkı bir şekilde kontrol altında olan, kendisine bağlı gazetelerle iktidarını tahkim etmiştir.

Özellikle Balkanlarda yaşanan gelişmeler, tarihsel süreç içinde mutlak iktidarın önce sallanmasını daha sonra meşruti yönetime geçişine zemin hazırlamıştır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki yaşanan bu gelişmeleri yurtiçi basından hareketle yorumlamak güçtür. Basın üzerinden bu durumu anlamak için Jön Türk basınına ve faaliyetlerine bakmak gerekir. Gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında yayınlanan gazetelerin hepsinin Osmanlı vatandaşları tarafından çıkarıldığı düşünülürse yayın politikalarındaki zıtlığı iktidar anlayışında aramak gerekir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti sınırları içinde özgür bir basının olmadığı anlaşılacaktır. Basın özgürlüğünü sağlamakla görevli iktidarın bu vazifesini yapmaması veya işi ağırdan alması iktidarın otoriter olmakla itham dilmesine sebep olmuştur. Gerek İkdâm'ın içeriği gerekse arşiv belgeleri arasında bulunan yazışmalar bu ithamın sebepsiz olmadığını göstermektedir. Tüm bunlar ışığında İkdâm'la iktidar arasında orantısız bir ilişki olduğu sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte İkdâm ve dönemin diğer gazetelerinin Türk basın tarihini kesintiye uğratmadıkları için övgüye layık olduklarını belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ali Kemal. 2016. *Ömrüm*. Haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: Cümle Yayınları.
- Althusser, Louis. 1978. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Çev. Y. Alp ve M. Özışık. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir. 2006. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Ayhan, Bünyamin. 2010. "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*. Ed. Hakan Aydın. Konya: Palet Yayıncılık.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman. 1962. *Basın Tarihimize Dair Bilgiler ve Hatıralar*. İstanbul: (Hür Türkiye) Dergisi Yayınları.
- Demir, Şerif, 2015. "İktidar Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti'nde Genel Görünümü (1831-1918)". *The Journal of Academic Social Science Studies*.33 (1). s. 367-377.
- Demirel, Fatmagül. 2007. *II. Abdülhamit Dönemi'nde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Domingues-da-Silva, J., Zaverucha, J., Figueiredo Filho, D. and Rocha, E. C. D. 2015. "More Concentration of Media Ownership Means Less Democracy? Testing Association Between Variables". *Intercom: Revista Brasileira de Ciências da Comunicação*. 38 (1): 65-84.
- Foucault, Michel. 1980. *The Will to Truth*. London. Routledge.
- Güz, Nurettin. 1991. *Türkiye'de Basın- İktidar İlişkileri (1920-1927)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Hobsbawm, Eric. 2013. *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*. Ankara: Dost Kitabevi.
- İkdâm Gazetesi. 1894. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1895. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1897. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1898. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1900. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1901. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1902. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1903. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İkdâm Gazetesi. 1907. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- İnalçık, Halil. 2013. *Rönesans Avrupası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İrtem, Süleyman Kani. 1999. *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları.

- İskit, Server. 1935. *Dünya Matbuatına Bakış*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- İskit, Server. 1943. *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü.
- Lewis, Bernard. 1984. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK Basımevi.
- Mardin, Şerif. 2015. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İlber. 2005. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Ramsaur, Ernest E. 2011. *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Süleyman Tefik. 2011. *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e 50 Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: DBY.
- Tahsin Paşa. 2017. *Sultan Abdülhamit’in Sırdaşı Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları.
- Tezcan, Asuman. 2005. “Âli Kararname ve Basın”. *Selçuk İletişim Dergisi*. 3 (4), s. 166-172.
- Tokgöz, Ahmet İhsan. 2012. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*. Haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Topuz, Hıfzı. 2003. *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Ali Evrak Odası.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Mektubî Kalemi.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dâhiliye.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Hususî.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Arşivi Hususi Evrak.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Dâhiliye.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Mabeyn Bakitâbeti.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. İstanbul. *Kırk Yıl*. Haz. Nur Özmel Akın. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya. 2013. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Yalçın, Hüseyin Cahit. 2010. *Edebiyat Anıları*. Haz. Rauf Mutluay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Yetiş, Kazım. 1980. *Ahmet Rasim Muharrir, Şair, Edib Matbuat Hatıralarım*. İstanbul: Tercüman Yayınları.